

В. Я. Герасименко

УКРАЇНСЬКА ЖУРНАЛІСТИКА В ОДЕСІ

(80—90-ті роки XIX ст.)

Після перших українських журналів «Основа», «Чернигівський листок» потреба в подібних періодичних органах на Наддніпрянській Україні безперервно зростала. Але заборона на українське слово (1863, 1876 рр.) не давала змоги видавати журнал українською мовою. Тоді серед прогресивних діячів культури виникла думка стати на шлях використання існуючих російських друкованих органів, а разом з тим домагатися дозволу на власну журналістику.

Спроби утворити український друкований орган робляться у другій половині XIX ст. в Одесі. На початку 80-х років біля справ видання газети в Одесі знаходився проф. Трачевський, що був зв'язаний з тамтешньою українською громадою¹. Тимчасовий генерал-губернатор Гурко дав свою згоду на видання Трачевським газети «Южная звезда», але після секретного повідомлення департаменту поліції міністерство внутрішніх справ відмовило в цьому, оскільки Трачевський вважався політично неблагонадійним².

Українські діячі культурницького напряму завжди мали змогу висловлюватися на сторінках «Одесского вестника» та додатка до нього під назвою «Маяк». Тут подибуємо чимало статей з україністики.

Тогочасне життя України висвітлювалося і в тижневику «Пчелка», що видавався за редакцією Кірхнера, який мав дружні стосунки з деякими членами Одеської громади.

У передовій статті до першого номера «Пчелки» зазначалось, що в тижневику особлива увага буде приділятися інтересам цілого краю. Свого слова редактор «Пчелки» додержав.

Багато місця в «Пчелке» відводилось висвітленню питань про українську мову та школу, зокрема подавалось чимало інформацій про заходи земства щодо запровадження української мови в початкових школах. На сторінках тижневика з особливою приемністю відмічались постанови земств про запровадження української мови в сільських початкових школах і різко негативно оцінювались виступи, що були спрямовані проти цього. Наприклад, даючи огляд елісаветградського журналу «Педагогический вестник», рецензент Й. Кій зауважив: при загальному доброчесливому тоні всього журналу стає дивним і незрозумілим те, що в ньому був висловлений осуд Чернігів-

¹ «Україна», 1926, кн. 5, стор. 122.

² Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 81, арк. 1—13.

ського земства, яке нібито занадто поспішно порушило питання «о введении малорусского языка в народной школе»³.

У № 13 «Пчелки» в роздлі «По югу» було вміщено замітку про те, що Кременчуцьке повітове земське зібрання майже одноголосно ухвалило запровадити в сільських початкових школах українську мову з поступовим переходом до мови державної (російської). Але, вказувалось у замітці, невеличка група гласних запротестувала проти такого рішення, оскільки, з одного боку, де б вони не бували серед селян, ніколи не чули, що останні бажають вивчати українську мову, а з другого боку, в усіх державних установах повинна вживатися російська мова, бо інакше й бути не може «в земле русской». Все ж, незважаючи на всі «крушительные выводы» групки гласних, зазначав кореспондент, земство затвердило свою постанову.

В іншому номері автор рецензії на брошуру Одеської земської управи «Хлебный жук» наприкінці заявив, що для успішного засвоєння селянами методів боротьби з сільськогосподарськими шкідниками треба видавати книжки народною мовою. Оскільки ж «Южная полоса России» заселена «малоруссами», то й треба тут видавати книжки українською мовою⁴.

Крім коротких заміток про українську мову в журналі (№ 2, 4, 6) було вміщено кілька просторіх статей одного і того ж автора — К-вичъ. Цей автор, згадавши про заборону українського слова, наполягав на тому, щоб її скасувати. Ряд найвидатніших філологів і педагогів, зауважив він, визнає українську мову за оригінальну мову, що має всі права й підстави для свого розвитку. Далі автор вказав на потребу введення української мови в початкових школах, суді тощо.

Кілька статей у журналі було вміщено на критично-літературні теми. В одній з них у № 1, присвяченій Шевченкові, автор (під криптонімом А. Т.) виступив проти препарування Шевченкових творів і закликав до строго об'ективної, історичної оцінки діяльності і творчості Шевченка, чому може послужитися більш повне видання «Кобзаря». Як бачимо, у статті ставилося серйозне й актуальне завдання щодо наукового вивчення спадщини поета. Крім великих статей про Т. Шевченка журнал надруковував ряд поточних нотаток. Наприклад, у № 1 натрапляємо на докладні інформації про святкування річниці Кобзаря в Києві, Харкові та Одесі.

Досить простора рецензія з'явилася на повість І. Нечуя-Левицького «Бурлакча» (№ 2). Рецензент (К-вичъ) підкреслив значення появи нового твору в умовах заборони українського слова і зазначив, що Левицький просто й правдиво змалював народне життя. Прихильно було зустрінуто й «Черниговку» М. Костомарова (№ 12).

³ «Пчелка», 1881, № 1, стор. 15.

⁴ «Пчелка», 1881, № 10, стор. 10.

«Пчелка» не обмежувалась висвітленням життя та потреб тієї частини України, що входила до Російської імперії, а прагнула інформувати своїх читачів про життя галичан. Подавши в № 1 розділ «Инострaнное обозрение», редакція зауважила, що і цей розділ матиме «местный» характер, а саме: в ньому надаватиметься перевага матеріалам про австрійську Галичину, бо «малороссам» цікаво знати, як живуть українці Галичини, Буковини й Закарпаття. І дійсно, такі матеріали подавалися досить часто (№ 1, 2, 3, 7, 16).

У кожному номері «Пчелки» вміщувалися кореспонденції з різних міст України — Херсона, Миколаєва, Чернігова, Кам'янця-на-Поділлі, Вінниці та ін. У них говорилося про економічний стан, освіту, міське самоврядування, земство, про зловживання адміністрації, духовенства та про багато інших наболілих справ на місцях.

Проте «Пчелка» проіснувала недовго. Перший номер вийшов 21 березня, а останній (№ 17) — 11 липня 1881 р. Занадто несприятливими були обставини для існування ліберального органу в Одесі в часи суворої реакції, що насуvalася. Правда, з 1882 р. журнал знов почав виходити під такою ж назвою, але з краївого, громадсько-політичного він перетворився на гумористичний, виключно місцевого значення орган. Отже, спроба видання в Одесі журналу з українським, так би мовити, обличчям виявилася нещасливою. Але в справі поширення культурницьких ідей навіть за короткий час він відіграв певну роль.

Приступити до видання власного періодичного органу в Одесі на початку 80-х років українським культурникам було не під силу з багатьох причин. Тому думку про це видання вони відклали до кращих часів і звернули увагу на видання неперіодичних альманахів. Альманахи своїми художньо-літературними матеріалами хоч частково заповнювали ту велику прогалину, що виникла в результаті заборони українського друкованого слова, в тому числі й журналістики.

Перший український альманах після тижневика «Пчелка» з'явився в Одесі в 1885 р. Він називався «Нива». Головне управління в справах друку ще до виходу його вилучило кілька речей: оповідання Ф. Василевського «Злодій», оскільки воно «убивает всяющую веру в возможность достигнуть честным путем правды»; «Передмову до пісень», зібраних Тишковським, бо в ній, на думку цензора, «слишком смело высказывается враждебная видам правительства тенденция к сепаратизму, выражаяющаяся в стремлении предоставить право гражданства малорусскому наречию»; статтю про С. Руданського (пізніше опублікована в «Зорі», 1886 р., № 5 і № 6)⁵. Після виходу в

⁵ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 27, арк. 12—13.

світ урізаної «Ниви» відразу ж почалася підготовка до видання другої книжки, але вона в світ не вийшла⁶.

У 1887 р. Одеська громада задумала перевидати Кулішеву «Хату». Місцева цензура дала на це згоду, а Головне управління в справах друку наклали категоричну заборону. Те саме трапилося в 1889 р. із збіркою «Розмова». Після детального розгляду всіх творів, включених до неї, петербурзький цензор дійшов висновку, що «намерение составителя сборника придать ему особый интерес в глазах известного круга читателей и самое название его «Литературно-этнографический» свидетельствуют о стремлении содействовать изучению малорусской народности, что не соответствует существующим правилам относительно сочинений на малорусском наречии...»⁷

Нова спроба видати в Одесі альманах робиться у 1892 р. Зачинателем її виступив М. Ф. Комаров, який у свій час клопотав про видання альманаху «Розмова». Щоб легше одержати дозвіл цензури, він вирішив дати альманаху назву «Запомога». Вся виручка від реалізації альманаху мала піти на допомогу голодуючим (1891—1892 рр.). Одеська цензура альманаху наполовину урізала і передала для остаточного розв'язання справу про видання його у Головне управління в справах друку, яке зовсім заборонило його на тій підставі, що він «составлен в тенденциозном духе и между прочим в «пользу голодающих», как сказано на обложке, а этим голодающим — крестьянам он и будет говорить о их тяжелой жизни, о их вечной нужде и беспомощности. По мнению комитета, подобные издания не могут быть допускаемы к напечатанию вообще»⁸.

Після ряду цензурних заборон Одеська громада прагнула уникати в своїх виданнях «дразливих» питань, особливо соціально-політичних, щоб тим самим врятувати хоч що-небудь від невблаганної руки цензури. Але ѹ це не допомагало справі.

У другій половині 90-х років громадівці знову беруться за організацію української журналістики. У цей час в Одесі виходив тижневий журнал «По морю и суше» за редакцією Рейхельта. У 1894 р. редактор захворів і вирішив збити своє видання. Одеська громада швидко порозумілася з ним і у січні 1895 р. взяла тижневик до своїх рук⁹. Юридичною особою в акті купівлі журналу від громадівців виступив О. І. Погибко¹⁰. 23 січня 1895 р. було піднято клопотання про затвердження О. І. Погибка відповідальним редактором. Але міністер-

⁶ Архів М. Комарова. З ненадрукованого листа Б. Грінченка до М. Комарова від 5 листопада 1885 р. з х. Довбін Кут. Оригінали цього і по-даліших листів у свій час ми взяли в архіві М. Ф. Комарова. Архів цей під час Великої Вітчизняної війни зник.

⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 139, арк. 361—364.

⁸ Там же, арк. 301.

⁹ Там же, спр. 112, арк. 148.

¹⁰ Там же, арк. 155.

ство внутрішніх справ відмовило в цьому, бо він брав участь у студентських виступах 1879 р. і пробув в одиночному ув'язненні 6 місяців, а як член філоксерної комісії Бессарабії «согласно отзыва лиц, его знающих, представляется личностью весьма сомнительных нравственных качеств, хорошою репутациею не пользуется и принадлежит к числу людей весьма либерального характера». Наприкінці відмови було подане ще одне істотне зауваження: «Журнал «По морю и суше» принимает за последнее время украинофильское направление»¹¹. Лише 25 липня відповідальним редактором журналу було затверджено Л. Л. Михневича.

На дев'ятому місяці існування журналу (20 вересня 1895 р.) О. І. Погибко, як видавець його, звернувся до Головного управління в справах друку з проханням дозволити замінити ста-ру назву журналу на нову — «Юг». Прохання мотивувалося тим, що читачі, зважаючи на назву, вимагають вміщення матеріалів про життя країн всієї земної кулі, чого не можна задовольнити при наявному складі співробітників. У зв'язку з цим редакція вирішила звузити тематику журналу і зробити його органом місцевого значення, давши назву «Юг». Головне управління відмовило в проханні на тій підставі, що нібито зміна назви журналу проводиться з метою спекуляції — для притягнення більшої кількості передплатників (як на нове видання) ¹².

Перші п'ять номерів журналу 1895 р. буквально нічим не відрізнялися за змістом від попереднього (Рейхельтівського) видання. Лише в шостому номері з'явився переклад оповідання Олени Пчілки і невеличка замітка, присвячена пам'яті О. Ф. Кістяківського. А потім оповідання українських письменників (у перекладі), критично-літературні, історичні, етнографічні та інші статті, замітки, інформації з українського життя стали друкувати майже в кожному номері.

З усього українознавчого матеріалу, вміщеного на сторінках журналу (разом з книгами додатків) за два роки перебування його в руках Одеської громади, можна виділити кілька розділів.

Перший — художні твори. Деякі з них передруковувалися з інших українських журналів, найбільше з галицької «Зорі». Поряд з творами відомих українських письменників — Ол. Пчілки, Грінченка (Чайченка), Кримського, Коцюбинського, П. Грабовського, Дніпрової Чайки та ін.— у журналі друкувалися твори письменників, шлях у літературу яких лише починався. З початківців особливо багато своїх творів з життя української сільської інтелігенції вміщував П. Остаповський. У 1896 р. він видав їх окремою книжечкою.

¹¹ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 112, арк. 165.

¹² Там же, спр. 122, арк. 179—180.

У розділі критично-літературному брали участь М. Ф. Комаров, проф. А. Маркевич, В. Ковалев, Г. Мачтет, О. Кониський та ін.

Статті в журналі вміщувалися здебільшого з нагоди річниці того чи іншого письменника — Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Гулака-Артемовського та ін. Особливо цінними є «Воспоминания В. В. Ковалевова о Т. Г. Шевченко», який вчився з Шевченком в Академії мистецтв і жив разом з ним у Петербурзі в одному приміщенні. Серед інших публікацій слід згадати статтю М. Комарова «Малорусские стихотворения А. В. Кольцова».

У статтях культурно-історичного характеру подавалися відомості про українських діячів — В. Б. Антоновича, М. І. Костомарова та ін., про боротьбу українського народу з старшиною, про бурлак-степовиків та чумаків тощо.

У статтях культурно-освітнього спрямування багато уваги приділялося шкільній освіті. У них наголошувалось на значенні введення загального навчання, на ролі земств у розвитку народної освіти, подавалися відомості з життя й праці учителів та ін., багато мовилося про публічні лекції при університеті, про народні читання, народний театр, народну газету тощо, висвітлювався у позитивному плані стан культурно-освітньої справи в Австрії, Америці, Англії, Франції, Швеції та інших країнах. З етнографії опубліковано лише кілька дрібних заміток.

У мистецьких статтях здебільшого йдеться про театр — трупи Кропивницького, Саксаганського, Садовського.

У статтях, що торкалися економіки сільського господарства, піднімалися питання про «общинне» землекористування на Україні, хліборобські артілі, про проект урегулювання ріки Бугу, рогату худобу на Україні, про господарське життя українців у Галичині тощо.

Бібліографія в журналі була представлена рецензіями на книжки і ноти українського змісту. Найчастіше їх писав М. Комаров. Крім того, тут подано загальний бібліографічний огляд журналу «Киевская старина».

У журналі часто вміщувалися поточні нотатки різноманітного змісту в рубриках: «Нам пишут» та «Разные известия».

Офіційним редактором журналу «По морю и сушем» був Л. Михневич, а фактичним — О. Погибко. Близько до редакції, зі слів О. Погибка, стояли М. Комаров, Злотчанський, Шостаківський та ін., які й складали свого роду редакційну колегію. Тісно співробітничали з нею М. Білінський, Владиченко, А. Крижанівський, А. Маркевич, П. Остаповський, М. Сидоренко, І. Смирнов та ін.

Для журналу на теми з українського життя писали В. Василенко, Волинець, Б. Грінченко (Чайченко), Дніпрова Чайка, М. Кононенко, М. Коцюбинський, А. Кониський, А. Кримський,

Д. Мордовець, Михалевич, Г. Мачтет, М. Обачний, Т. Осадчий, Л. Падалка, Б. Познанський, О. Пчілка, М. Старицький, Л. Старицька, І. Шраг, К. Шрам.

Дописувачі журналу не одержували платні за свої статті. Навіть уся редакційно-технічна робота спочатку виконувалася безплатно. І лише в 1896 р. редакція найняла спеціального робітника — технічного організатора, який іноді виступав у ролі кореспондента журналу.

У 1896 р. кількість передплатників зросла з 200 до 400¹³. Проте коштів для утримання журналу не вистачало. Великою підмогою для нього у перший рік видання були кошти, виручені від оголошення про рух пароплавів «Русского общества пароходства и торговли». Коли ж правління цього товариства побачило, що в журналі все частіше почали піднімати українські («малорусские») питання, воно відмовилося давати свої оголошення на 1896 р. Таким чином, з цього року видання журналу треба було здійснювати на кошти, виручені від роздрібного продажу журналу і, головне, від передплати.

Як попередні видавці журналу, так і Одеська громада відповідно до плану щорічно повинна була давати своїм передплатникам безплатно 12 книг-додатків. Одеська громада обіцяла давати чотири книги-додатки, фактично ж давала дві. У вересні 1896 р. Головне управління в справах друку звернуло на це увагу одеського окремого цензора і запропонувало редактору журналу точно додержуватися плану видання¹⁴.

Втрати платних оголошень вказаного товариства, вимога обов'язково давати передплатникам 12 книг-додатків і незначна кількість передплатників — все це привело до того, що 12 листопада 1896 р. на 40-му номері журнал «По морю и суші» припинив своє існування. Проте крім матеріальної скруті в справі закриття журналу «По морю и суші» велику роль відіграли й внутрішні тертя між співробітниками журналу та членами громади, частина яких (очевидно, досить значна) була незадоволена напрямом журналу і ставилась до нього критично, а друга частина — байдуже.

Одним із поштовхів, який прискорив закриття журналу, послужив неперебачений факт. У літку 1896 р. керівники журналу розійхалися, і видання «По морю и суші» тимчасово перейшло до рук технічного співробітника редакції. Останній, будучи необізнаний з галицьким життям, у № 35 журналу вмістив за повідомленням російських газет прихильну замітку про реакціонерів-москвофілів (О. Мончаловського та ін.). Передплатники сбурилися, а редакція — оскандалилася. Цим самим доля журналу була остаточно вирішена.

¹³ Архів М. Комарова. З ненадрукованого листа О. І. Погибка до М. Комарова.

¹⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 112, арк. 186—190.

Коли порівняти «По морю и суше» з «Пчелкою», то побачимо, що «Пчелка» радикальніше ставила питання українського культурно-громадського життя. У ній червоною ниткою проходила думка, що заборона українського слова безпідставна, що її треба скасувати. Крім поточних нотаток, інформації за короткий час існування «Пчелки» (5 місяців) у ній відведено було місце чотирьом статтям К-вича, в яких ясно і прямо ставилося питання про українську мову, школу, суд, науково-популярну літературу і т. д. Нічого подібного ми не знаходимо ані в журналі «По морю и суше», ані в його додатках, незважаючи на те, що він був у руках українських культурників.

11 жовтня 1896 р. журнал «По морю и суше» перейшов до рук Я. Біловодського. Головне управління в справах друку 16 грудня 1896 р. повідомило одеського окремого цензора, що «право на издание журнала «По морю и суше» от г. Погибли перешло в собственность отставного коллежского ассесора Беловодского»¹⁵.

Я. Біловодський також належав до українських культурників, але організаційно з ними не був зв'язаний. 20 жовтня 1896 р. він підняв клопотання про затвердження його відповідальним редактором і дозвіл перейменувати журнал на «Жизнь Юга». Щодо останнього Біловодський висловив такі мотиви: орган, придбаний ним, мав географічний характер, але досвід показав, що журнал з такою програмою не можна широко розповсюдити, а звідси — неминучі збитки для видавця; багато провінціальних читачів неспроможні виписувати більше однієї газети, а тому тільки той орган матиме успіх, який висвітлюватиме значні події вітчизняного та закордонного життя. На думку Біловодського, такий орган мусить видаватися за програмою літературно-наукового журналу, причому великі за обсягом статті необхідно випускати додатками. Разом з цим Біловодський просив затвердити і нову програму журналу¹⁶.

Нову назву «Жизнь Юга» і програму для журналу було дозволено і затверджено 16 грудня 1896 р. Програма складалась з таких пунктів: 1) дії і розпорядження уряду; 2) статті з питань загальноросійського, місцевого і провінціального життя; 3) телеграми; 4) огляд внутрішнього і закордонного життя; 5) літературні огляди; 6) оповідання, повісті, вірші — оригінальні і перекладні; 7) статті популярно-наукового змісту; 8) критика і бібліографія; 9) огляд провінції; 10) дописи; 11) судова хроніка; 12) фейлетони; 13) театр і мистецтво; 14) торговельний, промисловий і біржевий відділ; 15) різне; 16) оголошення. Строк виходу — щотижневий. Безплатні до-

¹⁵ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 123, арк. 215.

¹⁶ Там же, спр. 127, арк. 195 і далі.

датки в межах програми у вигляді невеличкіх книжечок — не більше як 12 на рік¹⁷.

Що ж до клопотання Біловодського про затвердження його відповідальним редактором, то одеський градоначальник і департамент поліції не заперечували проти цього¹⁸, але Головне управління в справах друку знайшло можливим затвердити його тільки тимчасовим редактором «впредь до вияснення направлений, которое он придаст журналу «Жизнь Юга»¹⁹. Як бачимо, політичний контроль Головного управління був більш суворий і «передбачливий», ніж навіть контроль поліції, жандармерії. Справді, коли після виходу в світ кількох номерів «Жизнь Юга» Біловодський 9 березня 1897 р. знов підняв клопотання про затвердження його постійним редактором, Головне управління дало міністерству внутрішніх справ негативну відповідь на тій підставі, «что за это время (з. початку 1897 р. по квітень 1897 р.— В. Г.) не вполне выяснилось направление, которое он желает дать журналу». І міністерство відхилило клопотання Біловодського, він мав право підписуватися лише «за редактора»²⁰.

За п'ять місяців (з 12 січня по 1 червня 1897 р.) було видано 21 номер журналу і дві книжки додатків.

Усі матеріали на українську тематику журналу «Жизнь Юга» та додатків до нього можна згрупувати таким чином: художні твори — опубліковано кілька оповідань (Мачтета та Франка) в перекладі на російську мову та один вірш українського поета (Бобенка); критично-літературні статті — подано традиційну статтю у зв'язку з річницею Т. Г. Шевченка та некролог про П. Куліша; культурно-побутові та політичні статті — у них йдеться про утиスキ українського слова, прагнення українського народу до освіти, про життя українців у Галичині тощо (серед авторів цього розділу — О. Русов, В. Василенко, Ів. Франко та ін.); соціально-економічні статті — писалося про голод та його причини на Україні, про кризу дрібного сільського господарства, про зубожіння селянства, його стихійне переселення, про батрацтво й робітників тощо; мистецтво — дві замітки про український театр; бібліографія — одна рецензія на українські чернігівські видання; поточні нотатки — різного розміру короткі, хронікальні замітки.

Вихід у світ журналу «Жизнь Юга» з його новою програмою, напрямом і новим складом співробітників викликав різні відгуки в прогресивних колах.

Борис Познанський у листі до М. Комарова писав: «Це одбираю вже навіть два числа «Жизнь Юга» і поневолі звертаю-

¹⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 129, арк. 211.

¹⁸ Там же, арк. 200, 201.

¹⁹ Там же, арк. 209, 210.

²⁰ Там же, арк. 220.

ся до Вас, щоб розпитати, що це воно таке? Замість «Моря і суші»? Еге ж? Одповідьте, будьте ласкаві. Хто се Біловодський? Що це — знов новий спит мати свою газету? Літературне свербіння? Знов скажу, що коли не можна казати свого, так дайте нам базар, гавань, ракла-босовика, юлицию, а не наукні бесіди по «виспренності», а то знов не вдерхтесь. Простіть мені мою щиру, мою непрохану раду»²¹.

З думкою Познанського цілком збіглась думка Олени Пчілки. Вона писала Комарову: «Чи пише хто з наших у «Жизни Юга»? Чудна річ з сим літературним гніздом — ніяка зміна редакцій не помага. «Жизнь Юга» ще куди скучніша од «Моря і суші». Вона дуже доброго напрямку і ведеться старанно (уважніше навіть, ніж «Море й суша»), але ж — скуча неможлива для звичайного читця. Се скоріш збірник економічних заміток, а не «газета літературна» й ще якась. Прямо просвітку нема — все таке тяжке. Хтось почав був оповідь (про вчителя) та й покинув. Ніякого оживлення. Хто ж таку газету виписуватиме, дарма що дух симпатичний?»²².

«Одесские новости» з приводу появи журналу «Жизнь Юга» 13 січня 1897 р. вмістили теплу замітку, в якій відзначалось, що «одесская журналистика обогатилась почти новым изданием». 13 січня 1897 р. у гумористично-добродушному тоні відгукнувся і «Одесский листок»: «Хотя новый дебютант не толстый, а... как Чичиков, «не то, чтобы толст, но и не очень тонок», но... подождем, в надежде, что тоненький журнал, может быть, окажется лучше иного толстого, окажется той маленькой рыбкой, что лучше большого таракана». Відгук газети «Южное обозрение» (13 січня 1897 р.) був особливо серйозний і співчутливо привітний: «С особенным удовольствием приветствуем появление в Одессе новой еженедельной газеты «Жизнь Юга». Как встретит такого периодического обозревателя жизни одесская публика, приученная ежедневной прессой к мелким сенсационным, эфемерным, малоосвещенным и только раздражающим любопытство фактам и картинкам, сказать трудно; но можно утверждать, что в Одессе и вообще на юге давно чувствуется необходимость в серьезном органе печати, спокойно и обдуманно подводящем итоги жизни за неделю. Если он не встретит сразу достаточного числа читателей, то он может постепенно их подготовить, а в этом и будет главная его задача и заслуга».

Одностайно доброзичливе ставлення до журналу «Жизнь Юга» визначилося не стільки завдяки програмній статті журналу, скільки складові співробітників. Редакція запросила взяти участь в роботі журналу працівників місцевої та столичної

²¹ Архів М. Ф. Комарова. Лист від 29 січня 1897 р. з Острогозька.

²² Там же. Лист Олени Пчілки (не датовано).

преси (як українців, так і росіян), відомих у той час своїми передовими думками, переконаннями: М. Горького, В. Короленка, В. Лесевича, Г. Мачтета, П. Нефедова, проф. Овсяніко-Куликовського, О. Русова, В. Семевського, К. Станюковича, І. Франка, А. Чехова та ін. Уже сама участь цих людей у журналі підкреслювала його прогресивне спрямування.

За своїм напрямом, змістом журнал «Жизнь Юга» нагадував «Пчелку» (1881 р.). Він відзначався ще тим, що з самого початку свого існування взяв твердішу орієнтацію, ніж журнал «По морю и суші», на російського читача.

Коли взяти розділ художньої літератури, то побачимо, що тут мало вміщено українських творів. Серед таких слід назвати оповідання І. Франка «Малий Мирон» (в перекладі російською мовою), «Schönschreiben» («Урок красопису»), «Історія моєї січкарні»; Г. Мачтета «Миниатуры (Из Юго-Западного края)»; А. Бобенка «Сиротство» (вірш). Значно більше вміщено творів російських письменників, герої яких часом діють на Україні, а саме: М. Горького «Ванька Мазин», «Зазубрина», «В степи (Рассказ бояка)»; Є. Чирікова «В отставку» (оповідання не закінчено друком); А. Матюшенського «Балахон»; Муринова «Горе-просвітитель»; В. Дмитрієвої «Баклан» та твори ще деяких письменників. Не рясно подано українських матеріалів і в критично-літературному розділі — дві принаїдні біографічні замітки: одна з приводу річниці Т. Шевченка, а друга — смерті П. Куліша.

Трохи більше подано матеріалів на теми з українського культурно-побутового життя, хоч в цілому не так-то вже й багато. Тут слід відмітити «Письма из Галиции» Ів. Франка, де говориться про крутійство цісарської влади щодо галицьких виборців та про тодішню австро-німецьку і польську урядову і шляхетську пресу, яка під час виборів займалася наклепами на селян та їх проводирів. У деяких статтях порушувалося питання освіти на Україні та рівноправності української мови. В одній з них відзначено надзвичайну тягу «южноруссов» до освіти. В другій — «К вопросу о языке в школах южной России» — констатувалося, що політика обрусіння на Україні спричиняється до того, що українські діти в початкових школах не вивчають як слід російської мови й цураються своєї.

З українознавчих матеріалів, надрукованих у «Жизни Юга», слід відзначити ще дві замітки про український театр. В одній з них говорилося, що на Всеросійському з'їзді діячів сцени представниками української театральної справи було зачитано п'ять доповідей: чернігівської міської управи, гуртка чернігівської інтелігенції з М. Заньковецькою на чолі, М. П. Старицького, І. К. Карпенка-Карого і І. А. Шрага. В цілому вони домагалися, аби український театр було поставлено в одинакові умови з російським. У другій замітці («Народный театр») вказував-

лося на потребу організації на селі народного театру, який би відповідав новим вимогам життя. Цю потребу автор обґрунтував тим, що на Україні тоді ще були поширені «исторические мистерии».

У розділі бібліографії подано похвального тону рецензію на чернігівські видання: «Думи кобзарські», «Живі струни» (народна збірка), «Катерина» Т. Шевченка та «Байки» Л. Глібова.

У поточних нотатках «Жизни Юга» звісток з українського життя подано дуже мало. Сюди можна віднести щось зо дві замітки про річницю Шевченка, замітку про те, що В. Тарновський заповів Чернігівському земству свій коштовний музей, та кілька заміток про «артільного батька» Левитського.

Оповідання, вміщені в журналі, відображають життя бідних людей, загнаних і забитих, які наполегливо переборюють труднощі життя, а іноді не витримують нерівної боротьби і гинуть. Взагалі, в усіх художніх творах червоною ниткою проходить ідея гуманізму, симпатії до «принижених і зневажених». Такий підбір художніх творів дуже характерний для журналів прогресивного напряму.

У статтях і замітках журналу особлива увага зверталася на соціальне та аграрно-економічне становище селянства, частково на сільськогосподарських робітників. Він у порівнянні з журналом «По морю и суші» був прогресивнішим. Хронічний голод і недороди у Степовій Україні, криза дрібного сільського господарства, масове зубожіння селянства, стихійне переселення селян, що часто було вбивчим для них,— ось що здебільшого знаходило відбиття на його сторінках.

У журналі «Жизнь Юга» висвітлювалося також життя промислових робітників. Наприклад, у ньому була вміщена цікава стаття Є. Ж. «Чума и рабочие жилища», в якій показано жахливі житлові умови робітників-шахтарів у Донбасі та нелюдську експлуатацію їх з боку капіталістів, виснаження робітництва тяжкою працею, що може спричинитися до поширення епідемічних хвороб, зокрема чуми, яка тоді загрожувала населенню України. Але статті, що присвячувались робітничому питанню, друкувалися в цьому журналі принагідно (як і в «Пчелке»).

Співробітниками «Жизни Юга», що писали на українські теми, були: Я. Біловодський, А. Бобенко, В. Василенко, Г. Мачтет, Овсяніко-Куликовський, Т. Осадчий, О. Русов, К. Свирський, С. Сергієв, Ів. Франко та ті, що підписувались лише ініціалами: М. Б-инъ, Е. Ж., К. Р. Цей список свідчить, що з старих співробітників-українців журналу «По морю и суші» до нового журналу приєдналося небагато: А. Бобенко, В. Василенко, Г. Мачтет, Т. Осадчий. Певно, решта, розчарувавшись у журналі «По морю и суші», не повірила і новонароджений «Жизни Юга».

Перед редакцією «Жизни Юга» серйозно постало питання про матеріальний бік справи, яке їй так і не вдалося розв'язати. А тому журнал, проіснувавши всього півроку, з 12 січня по 1 червня 1897 р., на 21-му номері перестав виходити. Правда, у червні 1898 р. вийшов ще один номер журналу, після чого він остаточно припинив своє існування²³. Ця подія знайшла відгук в одеських газетах.

«Одесские новости» 8 червня 1897 р. обмежилися короткою хронікальною заміткою про це. «Одесский листок» 11 червня згадав про це в одному з оглядів.

Тут мимоволі виникає питання: чим пояснюється випуск у 1898 р. одного номера журналу «Жизнь Юга» після річної перерви?

«Жизнь Юга» вимушена була припинити своє існування через невелику кількість передплатників, тобто за браком коштів. Перед видавцями виникла проблема, як ліквідувати журнал без втрат. За тодішнім законодавством видавець мав право й далі випускати журнал, якщо з дня виходу у світ останнього його номера минуло не більше року. Однак Головне управління в справах друку, певно зважаючи на наявність у складі співробітників журналу значної кількості «ссыльных и поднадзорных», з власного почину, скориставшись важким матеріальним становим, вирішило покінчти з політично неблагонадійним органом.

У жовтні 1898 р. Головне управління повідомило одеського окремого цензора, що воно одержало один номер «Жизни Юга» від 1 червня 1898 р., і запропонувало йому «донаести, выходит ли в свет означенная газета, и если не выходит, то когда был выпущен в свет последний номер ее за 1897 год»²⁴. У відповідь на це 19 жовтня 1898 р. цензор повідомив, що матеріали, які мали друкуватися в журналі «Жизнь Юга», були подані йому на перевідгляд в другій половині травня 1898 р., а 1 червня вийшов перший і останній номер. Він, виправдуючись перед Головним управлінням за дозвіл випустити у світ «Жизнь Юга» в 1898 р., пише, що зробив це тому, що річний строк з дня виходу в світ останнього номера цього журналу не минув, і додає, що тепер журнал більше не виходить²⁵. 7 листопада 1898 р. Головне управління довело до відома цензора, що журнал «Жизнь Юга», який не виходив протягом року, на підставі ст. 121 статуту про цензуру і друк «признан окончательно прекратившимся»²⁶.

Я. Біловодський опротестував закриття журналу. Але Головне управління залишило своє рішення в силі на тій підставі, що згідно з ст. 114 статуту про цензуру і друк журнал мав ви-

²³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 131, арк. 45–46.

²⁴ Там же, арк. 222.

²⁵ Там же, арк. 223.

²⁶ Там же, арк. 224.

йти у світ протягом року не менш як три рази. Цю справу розглядали міністр внутрішніх справ і Сенат; останній на своєму засіданні 3 березня 1900 р. залишив скаргу Біловодського «без последствий»²⁷.

У 90-і роки з трудом вдавалося одержувати дозвіл на видання українського журналу, а «Киевская старина» не могла задобути запитів широкого читача, оскільки це був антикварний, науковий орган, а не живий публіцистичний журнал, що відбивав би кожний день, кожний важливий момент з тодішнього українського життя. У повсякденному ж прогресивному українському органі була насущна потреба. І в Одесі, як бачимо, його пощастило організувати. Оскільки ж згадувані українські журнали в Одесі були органами, так би мовити, всеукраїнської думки, то вони мусили мати і кінець кінцем мали підтримку і матеріальну, і моральну з цілої України. Слабкою стороною цієї справи було те, що тодішні українські ліберально-народницькі видання не були добре організованими осередками, навколо яких гуртувалися б фахові журналальні чи газетні працівники. Крім того, слабкість української журналістики 80—90-х років пояснюється ще й тим, що журнали спиралися на українського ліберально-культурницького читача, а останній ще був заслабкий і, звичайно, не міг належно підтримувати ці органи.

B. Я. Герасименко

УКРАИНСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА В ОДЕССЕ
(80—90-е годы XIX в.)

Р е з ю м е

После первых украинских журналов «Основа», «Черниговский листок» необходимость в периодических изданиях с каждым годом возрастала. Но постоянные запреты на украинское печатное слово (1863, 1876 гг.) не давали возможности издавать журнал на украинском языке. Прогрессивные деятели культуры стали на путь использования существующих русских печатных органов, а вместе с тем решили добиваться разрешения на издание украинского журнала. Особенно широко использовался в этом отношении одесский еженедельник «Пчелка», который, однако, просуществовал недолго—с 21 марта по 11 июля 1881 г. В каждом номере «Пчелки» помещались корреспонденции из различных городов Украины. В нем были помещены статьи на темы культурной жизни украинцев, часто появлялись публикации на критические, литературные темы и сообщения из жизни Галиции. После превращения журнала в юмористический местного значения Одесская громада переключила свое внимание на издание непериодических альманахов. Но и здесь на пути стала царская цензура. В 1885 г. было получено разрешение на издание альманаха «Нива», а дальше шел запрет за запретом. В 1887 г.

²⁷ ЦДА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 131, арк. 228, 234—236.

было запрещено переиздание альманаха Кулиша 60-х годов «Хата», в 1889 г. запрещен альманах «Розмова», а в 1892 г. к печати не был допущен альманах «Запомога», который представил в цензуру М. Комаров.

В 1894 г. издатель — редактор еженедельника «По морю и сушу» Рейхельт передал свой журнал в руки Одесской громады. Журнал выходил с января 1895 г. по ноябрь 1896 г. под редакцией А. Погибко (официальным редактором числился Л. Михневич).

В конце 1896 г. еженедельник «По морю и сушу» перешел в руки украинского культурного деятеля Я. Беловодского. Вскоре он был переименован на «Жизнь Юга». Но его существование было кратковременным — с 12 января по 1 июня 1897 г. Наряду с вопросами украинской общественно-культурной жизни журнал освещал вопросы жизни украинского крестьянства, стихийного переселения, недорода и хронического голода. В журнале частично освещалась жизнь промышленных рабочих.

После многих попыток издавать свой постоянный орган в Одессе громадовцам пришлось отказаться от этой мысли в силу драконовских условий царской цензуры. Единственным печатным органом на всю восточную Украину в 80—90-х годах был журнал «Киевская старина».

М. І. Бізер, З. С. Орлова

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ
З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ХЕРСОНЩИНИ
ПРОТИ ВРАНГЕЛЯ**

Боротьба проти білогвардійських банд Врангеля проходила в основному на території північної Таврії (нині Херсонська область). Цей період з історії нашої країни уже висвітлювався як в загальних працях про громадянську війну і іноземну воєнну інтервенцію, так і в спеціальних. Із останніх передусім слід назвати книгу І. Короткова «Разгром Врангеля» (М., 1955), в якій на основі документальних матеріалів описано бойові дії радянських військ проти Врангеля. В книзі М. Ліпатова «1920 год на Черном море» (М., 1958) йдеться про бойові операції радянських військово-морських сил проти врангелівських полчищ. Однак у цих працях майже не приділено уваги діяльності місцевих партійних, радянських і громадських організацій, не показано їх колосальну роботу по мобілізації всіх сил і засобів на боротьбу з ворогом.

У фондах Херсонського обласного державного архіву зберігається багато документів, які дають можливість глибше і докладніше висвітлити події вказаного періоду, але вони, жаль, досі використовувались дослідниками недостатньо. Нижче подаємо короткий огляд цих документів.

У фонді Дніпровського повітового виконавчого комітету Ради є документи, що засвідчили висадку врангелівських десан-